

УДК 001.82+303.725.3]:[32.001+81'37]
DOI

М. В. Яковлев

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин, керівник

Школи політичної аналітики

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

СПОСОБИ МАРКУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОЗИЦІЙ У ВИЗНАЧЕННЯХ

Постановка проблеми. Формування визначень є складним процесом, який досліджується в межах різних наукових дисциплін, основною серед яких є лінгвістика. Формальні моменти співвідношення змісту та обсягу понять досліджує логіка, а проблеми розуміння і сприйняття на рівні мови з відповідними їй проблемами активно досліджує філософія. Можна припустити, що багаторічні напрацювання лінгвістики, логіки, філософії в цілому сформували такі рамкові вимоги до формування термінів, що в них практично не лишається місце для пропаганди якоїсь ідеології. Разом з тим практика показує, що визначення також можуть здійснюватися крізь призму ідеологій або бути упереджені саме в ідеологічному плані, і такі ситуації особливо часто стосуються суспільствознавчих дисциплін. Проблему ідеологічного навантаження суспільно-політичних понять дуже влучно окреслив та описав британський філософ Ч. Голлі [1], який ввів в обіг термін «сутнісно оспорювані концепти» (анг. *essentially contested concepts*). Сам термін натякає на те, що певні концепти завжди будуть оспорювані за своєю сутністю, оскільки вони стосуються явищ, які просто неможливо визначити абсолютно нейтрально в ідеологічному плані (приклад – поняття «свобода», яке консерватори та ліберали вочевидь визначатимуть дуже по-різному). Відтак однією із причин неможливості абсолютно нейтральних в ідеологічному сенсі визначень є сама специфіка явищ, смисл яких ці визначення покликані розкривати. З іншого боку, якщо неможлива повна ідеологічна нейтральність, то постають логічні питання про допустимі межі ідеологічних упереджень, про вплив цих упереджень на осмислення різних суспільно-політичних явищ і, зрештою, прикладне питання про техніки і механізми формування ідеологічно упереджених визначень. Відповіді на всі ці питання важко дати в межах однієї статті, однак окреслити деякі напрями подальших досліджень та означити специфіку механіки формування ідеологічно навантажених визначень видається цілком реалістичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські розвідки з проблеми мови сягають своїм корінням праць класиків філософської думки,

зокрема Аристотеля, який у своєму трактаті *Καθημερινά* наводить типологію речей матеріального світу, І. Кант з його увагою до можливостей судження, Ж. Ж. Руссо, якого цікавила проблема походження писемності (і яку він вважав «хворобою мови» [2]), Дж. Мілль з його внеском у розвиток теорії референції [3] та ін. Безпосередньо до дослідників різних аспектів філософії мови відносять Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна, Е. Кассіра, Ф. де Сосюра, Н. Хомського, Дж. Остіна, Дж. Серля, М. Фуко, Ж. Дерріду, Дж. Батлера, В. Волошина та багатьох інших. Тематикою та підходами вони охоплюють аналітичну традицію, теорію смислових форм, структурну лінгвістику і генеративну граматику (які є не лише філологічними, але й філософськими школами), постструктуралізм, фемінізм, марксизм тощо. Проблематикою формування визначень у суспільствознавчих дисциплінах займаються такі науковці, як Г. Гертц, Дж. Сарторі, Дж. Геррінг, Д. Коллієр. З філософської точки зору, можна сказати, що використання мови як у науковому, так і побутовому контексті є «оперуванням певними смислами» [4, с. 13]. Із цього приводу радянський литовський філософ Р. Павільоніс ще 1983 р. писав про розмежування філософських і лінгвістичних підходів до аналізу мови, яке, на його думку, криється у відмінності проблеми смислу для лінгвістів і для філософів. Для лінгвістів основне завдання, на думку Р. Павільоніса, це «визначення словникових значень мовних висловлювань» [4, с. 11], у той час як філософи займаються питанням логіко-гносеологічною проблемою розуміння мовних висловлювань [4, с. 11]. Із цього випливає, що філософів цікавить сама можливість розуміння, а також ті критерії, за якими «людина обирає той чи інший смисл з низки можливих смислів слова, речення, цілого тексту та встановлює їхні семантичні співвідношення» [4, с. 12]. Відповідно, дослідження ідеологічних маркерів і компонентів у визначеннях допоможе нам краще зрозуміти, як встановлюються і як функціонують рамки сприйняття досліджуваних визначень, що позначені певним ідеологічним впливом.

Мета статті: з'ясувати, якими є основні способи маркування ідеологічних позицій у визначеннях.

Досягнення цієї мети передбачатиме розв'язання таких завдань: 1) дати критичну оцінку прямій констатації ідеологічної позиції; 2) виокремити особливості метафоричних або непрямих способів маркування ідеологічної позиції на прикладі мистецтвознавчих понять з праці А. Бойлен «Візуальна культура».

Виклад основного матеріалу. Будь-хто, хто бодай гортав радянські філософські чи політичні словники, не міг не помітити, як чітко в них маркувалися «буржуазні» вчення та підходи. З одного боку, якщо дивитися на них з позицій сучасності, ми одразу маркуємо такі словники як ідеологічно упереджені, як такі, що не враховують різних підходів, які знецінюють одні погляди та інтерпретують усе з однієї позиції, що ніби «за замовчуванням» встановлена як єдино правильна. З іншого боку, тут слід віддати належне одному позитивному аспекту – відвертому маркуванню ідеологічної позиції, тобто, по суті, визнання своєї ідеологічної упередженості, яка, втім, одразу розставляє акценти, не маніпулює читачем, а інформує його відкритим і відвертим чином про ідеологічність обраного підходу до формування визначення. Зрозуміло, що ідеологічно упереджені визначення не слід вважати позитивним явищем, однак якщо врахувати два моменти – наявність сутнісно оспорюваних концептів, тобто таких, визначення яких без ідеологічних позицій практично неможливе, а також цілеспрямоване вказування ідеологічної позиції – то у такому випадку зручність для сприйняття інформації тих, кому вона адресована, зростає. Нехай і непрямим способом, але на це вказують і дії російської влади, які вимагають від опозиційних ЗМІ, які не мають доступу до державного чи внутрішньоросійського фінансування, зазначати, що вони – «іноземні агенти». Через таке маркування ЗМІ російська влада намагається дискредитувати їхню діяльність. Однак спробуємо уявити собі ситуацію, якби в Україні проросійські ЗМІ отримали своє маркування згідно з законом. Вочевидь, така ініціатива теж матиме супротив у суспільстві, бо підніметься питання про свободу слова і можливе перешкодження журналістській діяльності, однак, з іншого боку, потенційні споживачі інформаційного контенту таких ЗМІ будуть попереджені про те, що вони можуть почути і побачити. За аналогією, якщо ми бачимо таку назву праці: «Філософський ідеалізм і криза буржуазної історичної думки (критичні нариси філософії історії доби імперіалізму) радянського російського філософа І. С. Кона [5], що була видана у Москві 1959 р., ми вже очікуємо, що в ній буде викладений «небуржуазний» погляд на історичну думку, що маркова як «буржуазна», і доба, про яку йдеться, маркована як імперіалістична, тобто і в цьому ми бачимо конотації до марксистсько-ленінської

ідеологічної парадигми. До речі, сама назва праці не означає автоматично, що в ній не буде змістовного викладу ключових питань західної історіографії, яка, що видно з самого тексту, сама рефлексувала щодо своїх «криз», про що йдеться у самому вступі цієї книжки І.С. Кона [5, с. 5], оскільки ідеологічне маркування позиції не означає автоматичну відсутність змістовного розгляду досліджуваної проблематики (у цьому випадку – філософії історії та історіографії). При цьому треба зважати і на стилістику викладу, бо І.С. Кон пише: «Опираючись на геніальні праці Маркса...Енгельса... Блискучі статті проти Ріккертта, Кроче та інших основоположників буржуазних філософсько-історичних шкіл написані Г.В. Плехановим» [5, с. 5]. Як видно з цієї цитати, праці Маркса та Енгельса є геніальними, а статті Г. Плеханова – блискучими, що вочевидь є ціннісним позиціонуванням з ідеологічним підтекстом і, мабуть, такий стиль не завжди є доречним, однак він чітко вказує на ідеологічні уподобання автора тексту (до того ж це – п'ята сторінка праці на чотириста сторінок, тому це вже вибір читача – відкласти книжку чи читати її далі).

Українська політологиня Л. Нагорна ще 2006-го р. писала: «Суспільство має бути кровно заінтересоване у тому, щоб сфера мовно-культурних відносин перестала бути ареною політичних спекуляцій» [6, с. 168]. Її доповідь на «Курасівських читаннях» була присвячена питанням політичної лінгвістики і мовної політики, які стосуються мовно-культурних відносин у суспільстві. Політичні маніпуляції, вочевидь, можливі і в царині визначень, що можуть бути сформовані дуже маніпулятивно, з метою насадження однієї ідеологічної позиції та протидії іншій. Описаний вище механізм прямого маркування своєї позиції як правильної та опис, відповідно, праць засновників чи прибічників певної ідеології як «геніальних» і «блискучих» важко назвати маніпуляцією в тому розумінні, що в такому випадку автор поводить себе чесно. Політична маніпуляція може здійснюватися іншими засобами, у тому числі і через визначення. Як приклад, розглянемо не політичну (на перший погляд) книжку американської дослідниці історії мистецтва Алексіс Бойлен «Візуальна культура» [7], що побачила світ у видавництві Масачусетського технологічного інституту 2020-го р., а український переклад вийшов друком у видавництві ArtHus цього, 2021-го, року.

Оскільки заявленою темою цієї статті є визначення, візьмімо одразу розділ книжки А. Бойлен під назвою «Словничок», який поданий в книзі після висновків перед примітками [7, с. 183–188]. Усього в цьому словничку подані 15 термінів, до їх добору немає ніякого пояснення, а сам «словничок» не має вступу чи будь-якого окремого підсумкового тексту після останнього терміну,

наведеному в ньому. Разом із тим на останній сторінці тексту, що передує словнику термінів, в тексті й окремо великими літерами на сторінці-ілюстрації, виділена така цитата авторки: «Візуальну культуру споконвіку творили панівний клас і панівні обставини, але при цьому в ній завжди чинили опір, перевороти і диверсії» [7, с. 181]. У цьому пасажі ми бачимо «панівні класи» та опір, який чинять їм та «панівним обставинам», що не просто натякає, а відверто вказує на ліві погляди авторки і розставляє (нео)марксистські акценти у поглядах на візуальну культуру. У цій статті вже неодноразово такий відвертий і відкритий стиль вказування ідеологічних позицій відзначався як позитивний аспект – у першу чергу для читача, однак спробуймо розглянути, якими іще засобами реалізується така стратегія.

Обсяги цієї статті не дозволяють розглянути та проаналізувати на предмет ідеологічних маркерів усі 15 словникових статей, поданих у «Словничку» книги А. Бойлен, тому для ілюстрації способів подачі ідеологічної позиції розглянемо деякі з них. Останній рядок визначення поняття «візуальна атмосфера» звучить так: «А ще вона [візуальна атмосфера] може затьмарювати, дезорієнтувати і навіть душити» [7, с. 184]. Слід звернути увагу на дискурсивну стратегію означення ідеологічної позиції А. Бойлен саме в останньому реченні визначення, яку вона використовує тут та у визначенні більшості інших понять. У визначенні «візуальної культури» останнім реченням авторка акцентує потенційну *репресивність* цієї культури, а те, що це речення – останнє і ніяк не коментується авторкою, дозволяє читачам самим задуматися над тим, на яку ж «небезпеку» їх може наражати репресивна візуальна культура. У цьому контексті промовистою та дуже неоднозначною є есе теоретика марксизму і представника Франкфуртської школи Г. Маркузе «Репресивна толерантність», що було написано 1965 р. [8], і в якому йдеться про те, що толерантність можлива до будь-яких точок зору, окрім консервативних (що робить і саму позицію автора у цьому аспекті репресивною). Відповідно, погляд на візуальну культуру як на потенційно небезпечну і репресивну підкреслює ліву, марксистську позицію авторки. У метафоричному плані по-своєму красивою виглядає останній рядок визначення «канону», в якому можна навіть почути дещо видозмінені рядки «Інтернаціоналу, пролетарського гімну: «Дехто закликає взагалі скасувати канон і зруйнувати структурні ієрархії цінностей» [7, с. 185]. В українському перекладі невідомого автора цей заклик звучить так: «Весь світ насильства ми зруйнуємо, / З корінням вирвемо, а потім, / Своє, нове життя збудуємо: / Хто був нічим, той стане всім» [9]. Безперечно, А. Бойлен дуже ймовірно абсолютно не знайома з українським чи російським перекладом

«Інтернаціоналу» (у найвідомішому російському перекладі А. Коца: «Весь мир насилья мы разрушим / до основания, а затем / мы наш, мы новый мир построим»), і, може бути, що вона не дуже знає тексти щонайменше трьох відомих англійських перекладів цього тексту, але завершальний рядок визначення «канону» передає дух боротьби і змагання за свободу в розумінні представників лівих сил, що були відображені у програмовому гімні руху ще на початку минулого століття.

Окрім опосередкованих ідеологічних вказівок, у тексті є й прямі називання ідеологій. Особливо промовистим в цьому плані є останній рядок визначення «Мистецтво/митці» (саме так в оригіналі подані ці два поняття – вони пояснюються в одній словниковій статті ніби спільно), в якому А. Бойлен пише: «Сьогодні багато хто відкидає обидва терміни як євроцентричні, імперіалістичні та обмежувальні» [7, с. 186]. З цього коментаря ми можемо зрозуміти, що євроцентричність не вважається чимось позитивним, зокрема й тому, що йде в одному ряді-переліку із імперіалізмом та обмеженнями. Імперіалізм є не лише категорією різних видів марксизму, однак сучасні американські ліберали (яких в європейській традиції ми би все ж називали ліваками) активно борються супроти імперіалізму та колоніалізму. Нарешті, обмежувальність канону теж відсилає до лівої ідеологічної позиції, яка виступає за звільнення людини від накладених на неї суспільством і державою обмежень.

Цікавим є визначення «автопортрету/селфі», в якому останнє, нехай і дещо задовге, речення насправді є політичним твердженням: «У сучасному суспільстві селфі зазвичай має негативну конотацію як жіноче й марнославне заняття, але так можуть казати навмисно, щоб применшити позитивний потенціал цієї новітньої технології, яка дає змогу кожній людині самовиражатися і творити власну візуальну культуру» [7, с. 183]. Уважне око може прочитати в цьому реченні і феміністичну позицію, бо марнославне і жіноче йде в одному переліку і сприйняття селфі саме в такому контексті авторка засуджує, але й про те, що негативне ставлення до селфі може бути ідеологічною – репресивною – позицією супроти можливостей новітніх технологій, які звільняють людину від «репресивних» канонів, євроцентричних митців й «обмежувального» мистецтва, «задушливої» візуальної атмосфери тощо. Окремим нюансом є те, що слово «автопортрет» тут подається разом із «селфі», і для україномовного читача може видаватися своєрідною сумішшю високого мистецтва (через асоціації з автопортретами митців) і «селфі», як сучасного тренду, однак цей ефект досягається тим, що англійською мовою автопортрет – це *self-portrait*, від якого, як писало 2013-го р. видання *The Guardian*,

один австралієць на підпитку на онлайн форумі ABC 2002 р. створив слово *selfie*, до популяризації якого (самого слова «селфі»), як пише *The Guardian*, долучився і колишній прем'єр-міністр Австралії К. Радд [10]. Таким чином, маємо промовисту історію про «пролетаря», який створив термін «селфі», і «можновладця», що сприяв його поширенню.

У наведених прикладах з ідеологічними маркерами у визначеннях елементів візуальної культури А. Бойлен представлені як прямі згадування ідеологічних позицій (євроцентризм, імперіалізм), так і метафоричні відсилки до «духу» ідеологій, за якими можна ідентифікувати те, що британський дослідник політичних ідеологій М. Фріден [10] назвав би морфологією ідеології (панівний клас, панівні обставини, потреба у боротьбі з ними). Цікавим видається останнє речення у визначенні «канону», в якому авторка пише про те, що «дехто» взагалі закликає до руйнації та скасування ієрархій, що суголосно з духом боротьби лівих рухів, які закладені в них з самого початку і відображені навіть у програмових піснях і творах, як, приміром, «Інтернаціонал», написаний Еженом Потье наприкінці XIX ст. і який до 1944 р. був навіть гімном СРСР. Справді, такого способу маркування ідеологічної позиції, яка передається за допомогою своєрідних конотацій, є цікавим і перспективним напрямом подальших досліджень, оскільки можна припустити, що таким способом можна ідентифікувати не лише ліві ідеології, але й, приміром, класичний лібералізм, консерватизм, націоналізм та ін.

Висновки. Пряме вказування на ідеологічну позицію у визначеннях добре відоме з радянської традиції маркування напрямів філософії і суспільствознавчих наук як «буржуазних». Такий підхід робить визначення упередженими й одразу позначає протилежні підходи до тих самих понять як щонайменше недосконалі, але позитивний аспект такої стратегії полягає в тому, що читачі одразу розуміють, на які ідеологічні засади опирається автор, відтак вони можуть самі вирішити, як працювати з такими ідеологічно маркованими дефініціями. Окрім прямого маркування якогось підходу як «буржуазного», авторка визначення може за допомогою епітетів підкреслювати, яких авторів вона вважає «геніальними», а які твори – «блискучими». Звісно, такі прикметники є небажаними у наукових визначеннях, утім для читачів вони слугують орієнтирами, які дозволяють швидко з'ясувати відповідну ідеологічну позицію. Аналіз «словничка» мистецтвознавчих термінів, поданих А. Бойлен в її книжці «Візуальна культура», дозволив проаналізувати стратегії маркування ідеологічних позицій, які варіюються від прямого називання ідеологій (євроцентризм, імперіалізм) до метафоричних

референцій у вигляді конотацій до духу пролетарської боротьби проти гноблення, завуальованих закликів до повалення канонів та ієрархій тощо. Примітним є також і спосіб подачі ідеологічних маркерів в останньому реченні визначення, яке може починатися цілком нейтрально, однак в самому кінці авторка чітко розставляє ідеологічні акценти. Вочевидь, представлений огляд стратегій маркування ідеологічних позицій у визначеннях обмежений одним текстом, однак обсяг статті не дозволяє розглянути суттєво більший корпус визначень, а, з іншого боку, аналіз сучасного тексту (виданий мовою оригіналу 2020-го р., український переклад – 2021 р.) з лівими ідеологічними позиціями добре узгоджується з ілюстративними прикладами текстів з радянських часів, в яких яскраво простежуються ідеологічні маркування. Перспективними для подальших досліджень є стратегії маркування у визначеннях інших ідеологічних позицій (консервативних, націоналістичних, феміністичних тощо).

Література

1. Gallie W. B. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, 1956. Vol. 56. P. 167–198.
2. Гурко Е. Н. Грамматология. *История филологии. Энциклопедия*. URL : <http://velikanov.ru/philosophy/grammatologija.asp>.
3. Макеева Л. Б. Семантические идеи Х. Патнэма. *Новая философская энциклопедия Института филологии РАН*. С. 121–122. URL : https://iphras.ru/elib/HP1_10.html.
4. Павелёнис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. Москва : Мысль, 1983. 400 с.
5. Кон И.С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли (критические очерки философии истории эпохи империализма). Москва : Соцэргиз, 1959. 403.
6. Нагорна Л. Політична лінгвістика: стан і статус. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30(2). С. 160–168.
7. Бойлен А.Л. Візуальна культура. Київ : Видавництво «ArtHuss», 2021. 206 с.
8. Маркузе Г. Репрессивная толерантность. *Библиотека. Автономное действие*. URL : <https://avtonom.org/news/gerbert-markuze-repressivnaya-tolerantnost>.
9. Гірик С. «Інтернаціонал» українською. До історії перекладів. *Ліва. Інтернет-журнал*. URL : <https://liva.com.ua/international-ukraine.html>.
10. Selfie: Australian slang term named international word of the year. *The Guardian*. 19 November 2013. URL : <https://www.theguardian.com/world/2013/nov/19/selfie-australian-slang-term-named-international-word-of-the-year>.
11. Freedman M. Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach. Oxford University Press, 1998. 599 p.

Анотація

Яковлев М. В. Способи маркування ідеологічних позицій у визначеннях. – Стаття.

У статті розглядаються деякі стратегії маркування ідеологічних позицій у визначеннях. Емпіричним матеріалом слугують приклади радянської філософської літератури, а також сучасна праця американської дослідниці історії мистецтва А. Бойлен «Візуальна культура», в якій подається невеликий словник мистецтвознавчих термінів, більшість з яких містять ідеологічні маркери. У статті доводиться, що пряме маркування ідеологічної позиції, як це робили у своїх працях радянські філософи та суспільствознавці, вочевидь є одностороннім та упередженим, утім читачам одразу повідомляється, на яких світоглядних засадах здійснюється формування визначення. Доповненням до прямого вказування на ідеологічну позицію (у вигляді маркування «буржуазних» підходів) можуть слугувати й хвалебні епітети на адресу ідеологів, чий погляд поділяє автор визначення. У визначеннях А. Бойлен також спостерігається стратегія прямого маркування ідеологічної позиції, наприклад, через згадування євроцентризму в негативному ключі, імперіалізму, критики патріархального погляду на жінок як тих, хто займаються «марнославно» справою, якщо йдеться про «селфі» тощо. Авторка починає практично кожне визначення в нейтрально-науковому стилі, однак останнє речення маркує її ідеологічну позицію. Окрім прямого маркування, ідеологічна позиція може передаватися і через ключові категорії, як, приміром, згадка про репресивний характер означуваного явища, так і через метафоричні конотації до «духу боротьби» проти встановлених порядків та ієрархій. Проведений аналіз дозволяє припустити, що перспективним для подальших досліджень є пошук ідеологічних маркерів інших ідеологій, зокрема консерватизму, націоналізму, фемінізму, які також можуть бути реалізовані як за допомогою прямої декларації позиції, так і за допомогою метафор, конотацій, згадувань ключових ідеологічних категорій, позитивних епітетів на адресу ключових ідеологів того чи іншого напрямку тощо.

Ключові слова: концептосфера політичної науки, концептологія, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, політична теорія, методологія наукових досліджень, термінознавство.

Summary

Yakovlyev M. V. The means of labelling ideological positions in definitions. – Article.

This article presents a discussion of several means of labelling ideological positions in definitions. A couple of soviet philosophical works and a newly published book «Visual Culture» by American scholar of the history of art A. Boylan serve as empirical basis for this study. The book of A. Boylan comprises a short vocabulary of terms related to art that have ideological labels in them. This article argues that a direct labelling of ideological positions, as it was done on a regular basis in soviet works on philosophy and social sciences, is, of course, biased and one-sided, however by doing so the authors informed their readers about their ideological standpoints. Thus the readers become aware how, in terms of ideological positions, the definitions given in the text were comprised. In addition to the direct labelling of ideological position (e.g. by indicating «bourgeois» approaches) laudable praises for the ideologists whose views are supported by the author can also be used. The definitions given by A. Boylan have examples of direct ideological labellings by mentioning eurocentrism in a negative way, imperialism, critique of patriarchy and its view on women who resort to vanity by taking selfies etc. She commences almost every definition in a neutral and scientific way but the last sentence indicates her ideological position. Apart for direct indication of ideological position, the ideological position can be given through the key categories of a certain ideology (like repression or hegemony), and by metaphors and allusions to the «spirit of combat» against repressive hierarchies. A brief analysis conducted in this article allows us to assume that it could be possible to continue this type of research and find ideological labellings in other ideologies (conservatism, nationalism, feminism) that can also be done by direct ideological statements, by means of metaphors, by mentions of key ideological categories, praises for certain ideologists and their works etc.

Key words: political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, social science research methodology, terminology science.